

ПЕРЕДУМОВИ, ПРОБЛЕМИ Й ЗАГРОЗИ ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАШИНОБУДІВНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Проблеми, пов'язані із процесом формування та використання експортного потенціалу, не є чимось новим, тому що виникали на різних етапах економічного розвитку багатьох країн світу. Проте останнім часом це питання набуває ще більшої актуальності у зв'язку з поширенням процесу глобалізації, що охопив майже весь світ.

Теоретико-методологічні і практичні аспекти аналізу, формування та використання експортного потенціалу розглядаються у працях провідних зарубіжних і вітчизняних науковців (Е. Грайпл, Д. Енгельхарт, П. Ліндерт, М. Портер, К. Ріттенбрук, Р. Харрод, В. Байрак, С. Бойко, О. Кириченко, Г. Крушницька, Т. Пепа, Н. Пирець, О. Попова, Л. Серова, І. Скорнякова, П. Стичішин та інші). Традиційно в економічній літературі досліджуються питання визначення сутності експортного потенціалу в розрізі національної та регіональної економік, визначаються фактори зовнішнього впливу на розвиток експортного потенціалу відповідного рівня, аналізуються критерії ефективності використання експортного потенціалу.

На жаль, лише невелика частина досліджень присвячена проблемам розвитку експортного потенціалу саме підприємств а найперше наукоємних галузей, особливо машинобудування, яке значною мірою визначає конкурентоспроможність країни на міжнародному ринку. Водночас формування гнучкої та ефективної системи заходів вирішення труднощів на шляху розвитку експортного потенціалу вітчизняних машинобудівних підприємств потребує комплексного дослідження проблемних аспектів у цій сфері, аналізу передумов, загроз та їх можливих наслідків щодо формування та використання експортних можливостей суб'єктів господарювання машинобудівної галузі.

Метою статті є систематизація та узагальнення передумов, проблем і загроз, що впливають на формування й використання експортного потенціалу вітчизняних машинобудівних підприємств.

Україна, як і світ, розвивається у певному просторово-часовому вимірі. Зважаючи на прискорений характер просторових змін, за яких неактивний суб'єкт, не здатний розуміти й реалізувати свої життєві інтереси постійно, перетворюється на об'єкт дії зовнішніх сил, що мають власні інтереси. Теперішній час виконує особливу місію – він є визначальним. Минуле має значення лише у міру своєї причетності до теперішніх рішень і дій, а майбутнє – у міру здійсненості певної хроностратегії життя. Таким чином, нинішній час ми сприймаємо як трансформаційний, перехідний, коли йдеться про боротьбу різних доленосних суспільно-політичних та економічних векторів (хроностратегій), наслідки якої й визначають майбутнє [1].

Застосуємо вищевикладені міркування до таких актуальних економічних процесів, як формування та реалізація експортного потенціалу машинобудівними підприємствами України. Отже, сучасний стан у сфері експортної діяльності будь-якого суб'єкта господарювання цілком можна вважати транзитним, тобто таким, який знаходиться між попереднім станом та наступним або між минулим і майбутнім: у минулому сформувалися ті фундаментальні передумови, які в силу суб'єктивних та об'єктивних причин трансформувались у сучасні проблеми, що перешкоджають процесу подальшого розвитку експорту машинобудівних підприємств, а нинішні проблеми, будучи наслідками колишніх загроз, які не вдалося знешкодити, є одночасно передумовами і причинами можливих майбутніх негативів, що мо-

жуть виникнути у сфері формування та реалізації експортного потенціалу підприємств машинобудування України, якщо не вживати

відповідних упереджувальних заходів для запобігання загостренню цих проблем унаслідок дії різних факторів (рис. 1).

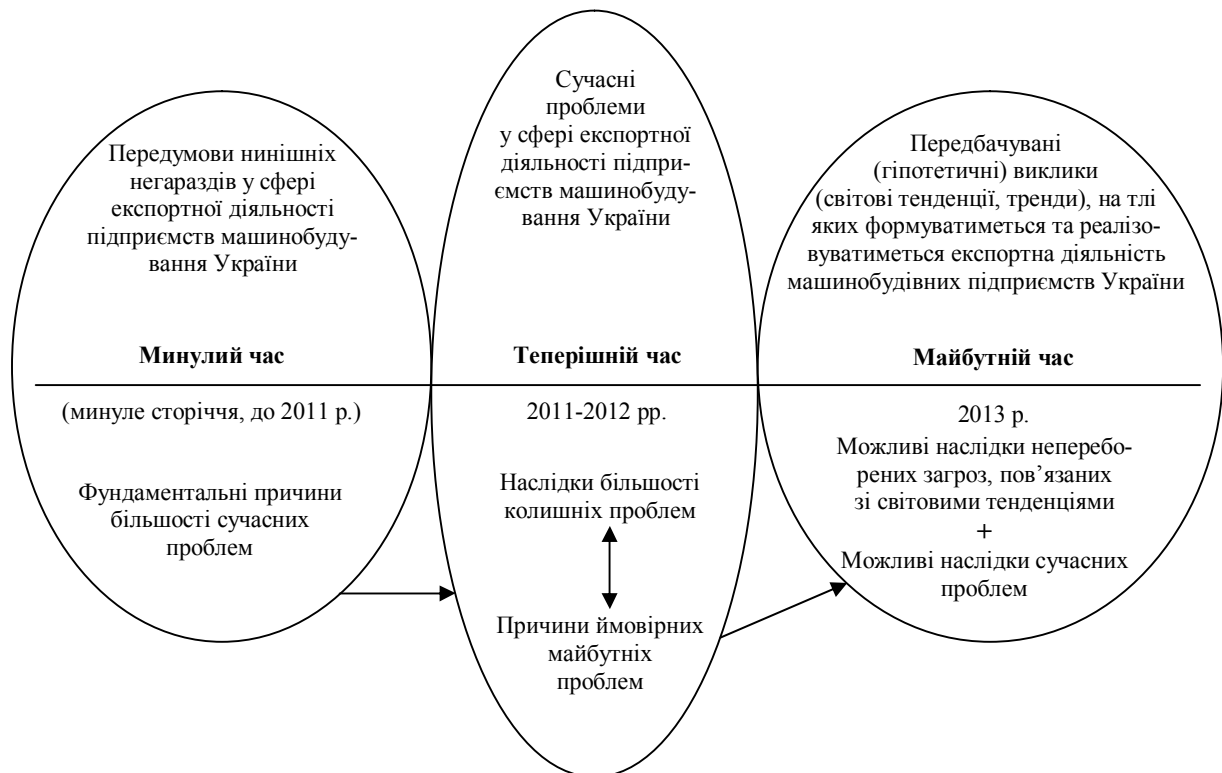

Рис. 1. Причинно-наслідковий ланцюг трансформації проблем у сфері формування та реалізації експортних можливостей українських машинобудівних підприємств (розроблено автором)

Окреслимо фундаментальні передумови, які, на нашу думку, модифікувались у сучасні проблеми, що гальмують розвиток економіки України й перешкоджають процесам формування та реалізації її експортного потенціалу, зокрема підприємствами машинобудівної галузі. З цією метою звернемося до компетентних думок науковців та інших експертів. Наприклад, існує думка про те, що для України характерним є домінування в експорті такої промислової продукції, яка потребує значних виробничих потужностей, але не має суттєвого наукового вмісту. Її виготовлення супроводжується надмірним навантаженням на навколишнє середовище. Загалом характер і номенклатурний вміст національного експорту характеризує національну економіку як перехідну та пострадянську. Адже саме за умов централізованого планування у Радянському Союзі поширилися неефективні, енерго- та матеріаломісткі

виробництва, а також експортна спеціалізація на цій основі. Додатковою специфікою є традиційна зорієнтованість українських виробників на кооперантів в інших державах, які утворилися на території колишнього Радянського Союзу, відсутність повних виробничих циклів, у зв'язку з чим чималу частку вітчизняного експорту становить проміжна продукція.

Варто зазначити також, що машинобудівний комплекс України зазнав чи не найгострішої кризи внаслідок розпаду радянської економічної та політичної системи, а з лібералізацією господарського життя далися взнаки такі успадковані від СРСР системні проблеми, як відсутність практики конкурентних відносин, ефективного власника, розірвані виробничі цикли, відсутність середовища мотивації до підприємницької діяльності, структурні деформації, низька купі-

вельна спроможність, а головне – низька ефективність суспільної праці [2, с. 57].

У підсумованих результатах дослідження «Стратегічні виклики суспільству та економіці України у XXI столітті» провідними фахівцями й експертами в галузі економіки, політики та права також вказується на кілька базових передумов, які спричинили трансформаційні невдачі України, серед них: запозиченість рецептів розвитку; непослідовність і хаотичність державної політики змін; неподоланість розколів у суспільстві; державницька незрілість управлінських еліт тощо [3]. Подібні твердження зустрічаються і в багатьох інших джерелах [4-6].

Вищевикладене, на нашу думку, аргументує висновок про те, що значна кількість нинішніх проблем як у сфері економіки України загалом, так і в сфері експорту продукції машинобудування породжені командно-адміністративною системою Радянського Союзу та підсилені і примножені неефективним державним управлінням за часів становлення незалежної України. Наприклад, у процесі оцінювання експортних можливостей машинобудівної галузі України, результати якого подано в роботі [7], з'ясувалося, що експортний потенціал вітчизняного машинобудування протягом 2005-2010 рр. використовувався не завжди раціонально й на повну потужність. Для галузі за останні п'ять років стали характерними: від'ємне значення чистого експорту продукції машинобудування, недостатній рівень показника товарної та ринкової диверсифікації для експорту базових товарних груп галузі; високий рівень географічної концентрації експорту машинобудування; нераціональна товарна та географічна структура експорту української машинобудівної галузі; низька конкурентоспроможність машинобудівної продукції; невідповідність експорту машинобудівних товарів динаміці світового попиту тощо.

Доповнюють такий висновок результати анкетування фахівців у сфері зовнішньоекономічної діяльності, яке ми провели в Хмельницькій області й описали у попередніх дослідженнях [8]. У процесі опитування з'ясувалося, що найбільшими перешкодами розвитку експортного потенціалу машинобудівних підприємств є: недостатність управ-

лінських ресурсів, а саме фахівців у сфері ЗЕД; відсутність систематичної державної підтримки, стимулювання та сприяння здійсненню експортної діяльності; складність процедури ЗЕД; нестача капіталу; брак знань про закордонні ринки; мовний та культурно-ментальний бар'єри тощо. Крім перелічених бар'єрів, під час відвідування підприємств та безпосереднього спілкування з їх керівниками, визначалися й інші проблеми, що негативно впливають на розвиток і просування експорту продукції українського машинобудування: недосконалість чинного законодавства, у тому числі податкового; складності при здійсненні митних процедур, сертифікації; корупція; недосконалість транспортної інфраструктури; нерозвинутість маркетингових та консалтингових послуг, систем кредитування і страхування; недостатність політико-дипломатичної підтримки тощо.

Крім того, аналітичний огляд іноземного та вітчизняного регулятивного інструментарію впливу на процеси формування та реалізації експортного потенціалу підприємства, проведений у роботі [9], дозволив зробити висновок, що формування української державної політики підтримки та стимулювання підприємств-експортерів машинобудівної галузі все ще знаходиться на початковому етапі. Це частково пояснюється недостатньою укомплектованістю законодавства, норм і правил у цій сфері, що призводить до неможливості спрямованого та стабільного розвитку експортного потенціалу суб'єктів господарювання. Доволі часто зміна й недосконалість чинного законодавства, інших нормативно-правових вимог у сфері зовнішньоекономічної діяльності, а ще більше їх проблемна реалізація, що супроводжується порушеннями принципів юридичної прозорості, рівності, високим рівнем корупції, перешкоджають українським підприємствам нарощувати й ефективно використовувати свій експортний потенціал.

Вважаємо, що недостатніми, порівняно з центральними органами влади, є можливості впливу регіональної та місцевої влад, органів місцевого самоврядування на державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності підприємств.

Методи державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності здійснюють обмежувальний, а не стимулюючий вплив. При цьому переважають саме адміністративні методи, що передбачають застосування квотування, ліцензування експортної продукції, ембарго, контингентування, регулювання валютної виручки від продажу українських товарів за кордоном тощо.

Недостатньо використовуються фінансові та кредитно-грошові інструменти підтримки експортної діяльності машинобудівних підприємств (пільгове оподаткування та субсидування експорту, кредитування, страхування експортної діяльності, державне гарантування тощо).

Практично відсутня організаційно-технічна підтримка підприємств машинобудування, що є експортерами. Майже не застосовуються інституційні інформаційно-консультативні засоби політики державного регулювання українського експорту, ефективність і доцільність яких засвідчена досвідом інших країн і повністю відповідає правовому полю СОТ.

Усе це підсилюється несприятливими соціально-економічними, політичними, екологічними й іншими умовами розвитку підприємств українського машинобудування, що зумовлює подальше нарощування їх внутрішніх і зовнішніх проблем щодо формування та реалізації експортного потенціалу в організаційно-управлінській, виробничій, фінансовій, трудовій, інформаційній сферах, а також у запровадженні інновацій і прогресивного маркетингу.

Вищевикладений перелік перешкод, які виникли за попередніх часів і трансформувались у сучасні проблеми, що заважають формувати й реалізовувати експортний потенціал підприємствами машинобудівної галузі України, далеко неповний. З метою окреслення більш цілісної картини передумов та проблем і їх взаємозв'язків пропонуємо їх доповнити, систематизувати, розбивши на сім груп та, узагальнивши всередині кожної групи, відобразити за допомогою схеми (рис. 2).

Багаж проблем, що сформувались у далекому й недалекому минулому і гальмують процес розвитку експортного потенціалу

машинобудівних підприємств України – це далеко неповний набір перешкод, які доведеться їй долати, щоб утриматися в руслі світового економічного розвитку. За прогнозами іноземних та вітчизняних аналітиків інформатизований та глобалізований світ уже сьогодні готує Україні нові випробування.

Наприклад, у першій доповіді Українського форуму «Безпека-2010» авторський колектив пропонує своє бачення ключових тенденцій світової політики та їх впливу на перспективи економічного розвитку України. Автори вважають, що основним трендом сучасності, який несе світу загрозливі зміни, є глобалізація, точніше, її специфічні ефекти у сферах економіки, міжнародних відносин, екології, гуманітарного розвитку. Йдеться про зростаючу умовність державних кордонів, що загрожує тотальним переглядом системи міжнародних гарантій.

Разом із тим Сполучені Штати переживають безпрецедентне падіння популярності серед міжнародної спільноти, Європейський Союз вступив у «чорну смугу» зниження темпів економічного розвитку, стрімко поглиблюється прірва між багатими та бідними країнами. Прогнозується наростання ресурсного й енергетичного дефіциту, а формування глобального енергетичного ринку відбуватиметься за принципом конкуренції споживачів, а не виробників, очікується інтенсифікація енергетичної дипломатії, що вже відчутна для України.

На роль нових світових лідерів уже зараз небезпідставно претендують Китай і Індія в сукупності з Росією і Бразилією. Досить серйозно заявило про себе й інше міждержавне об'єднання за участі Росії і Китаю – Шанхайська організація співробітництва (ШОС) тощо. Таким чином, сучасний світ після відносно тривалого періоду двополюсного протистояння та короткого етапу однополюсності входить у режим багатополлярності [10].

До вищезазначеного варто додати ще кілька важливих трендів майбутнього, які прогножуються міжнародними експертними організаціями і збігаються з розрахунками представників глобального бізнесу. Це зокрема: зростання ролі технічного прогресу, інновацій – «інтелектуалізація» виробництва,

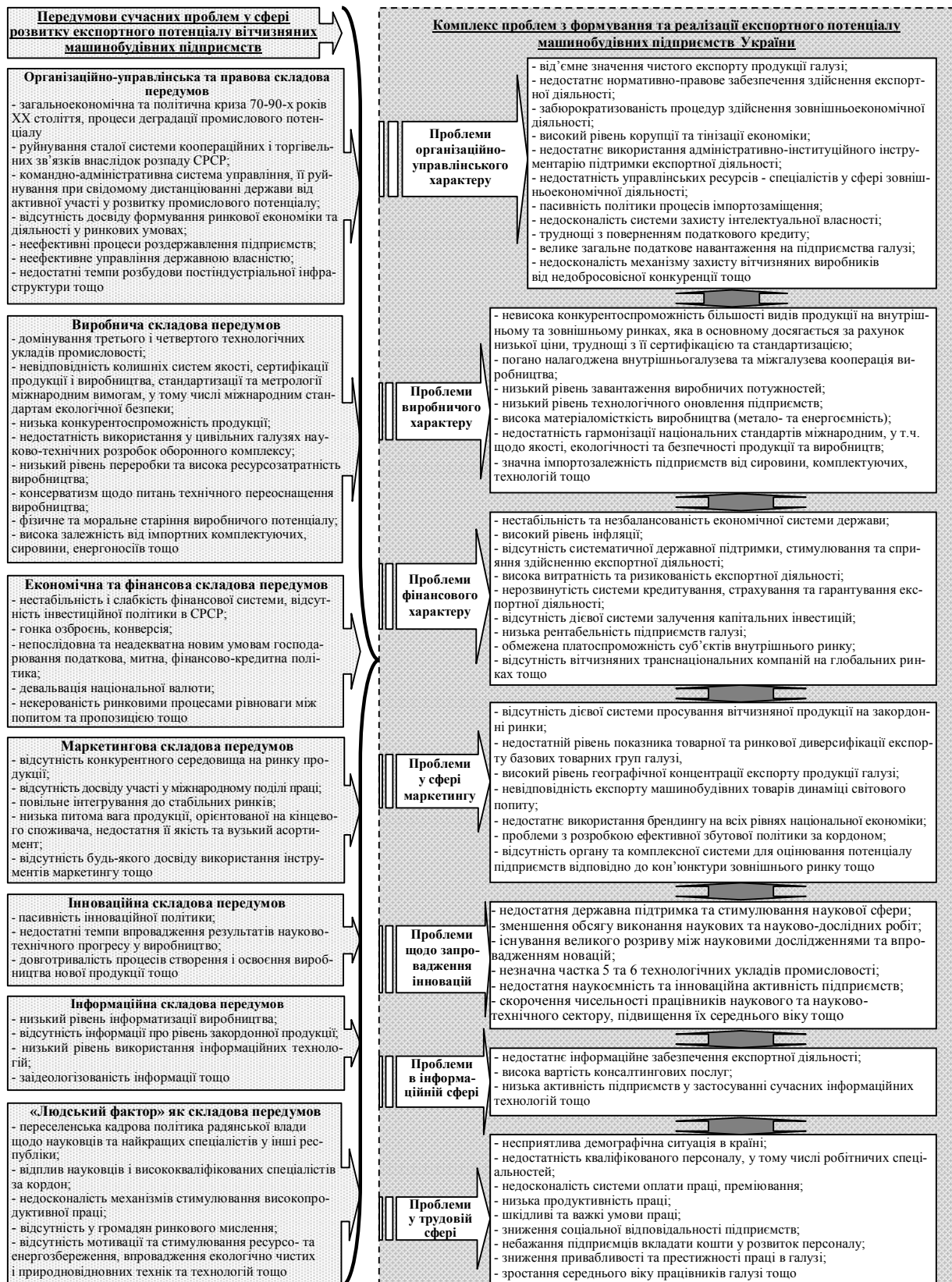

Рис. 2. Передумови та проблеми розвитку експортного потенціалу машинобудівних підприємств (складено автором)

що прискорить відставання більшості країн, які розвиваються, від індустріально розвинутих; зростання ролі держави; зниження темпів зростання економік; наростання демографічних зсувів у бік старіння і зменшення населення в розвинутих країнах та його збільшення в бідних країнах; поглиблення, розшарування рівня життя населення; екологізація виробництва; скорочення споживання первинних ресурсів, пришвидшення пошуку альтернативних джерел енергії; енергозбереження; загострення продовольчої кризи; інтенсифікація застосування розвинутими країнами жорстких протекціоністських заходів; загострення боротьби за інтелектуальні ресурси і їх вплив із країн, що розвиваються; економічні та валютні війни; зростання кіберзлочинності; загрози зміни клімату; дефіцит питної води; надлишок відходів тощо.

Прогнозується, що перелічені проблеми і загрози будуть посилюватися, тому Україні, яка бере участь в інтеграційних процесах, доведеться шукати відповіді на кожен з викликів, а зважаючи на прагнення нашої держави завоювати провідні позиції у сфері машинобудування, не шукати і не враховувати ці відповіді при формуванні та реалізації експортного потенціалу підприємств галузі вже сьогодні – недопустимо.

Не варто ігнорувати й те, що характерною особливістю поточної економічної динаміки є невпевненість у подальшому розвитку подій. Специфіка актуальних економічних прогнозів полягає в тому, що вони характеризуються багатоваріантністю. Якщо більш консервативні МВФ (Міжнародний валютний фонд) та Всесвітній банк схиляються до прогнозів з позитивною динамікою, то The Economist Intelligence Unit (Об'єднання економістів-аналітиків) орієнтується на більш нестабільну ринкову кон'юнктуру й фактично прогнозує спадну динаміку. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України у базовий прогноз на середньострокову перспективу (2011-2015 рр.) закладає припущення щодо продовження дії сприятливих факторів на світових ринках, тому очікується, що позитивні чинники характеризуватимуться, серед іншого, зростанням попиту на товари українського експорту, у тому числі галузі машинобудування [11].

Дещо стриманішу оцінку перспектив розвитку національної економіки дають міжнародні фінансові установи. В огляді МВФ, присвяченому Україні [12], звертається увага на наявність в Україні незадіяного потенціалу виробничих потужностей. Розрив між потенційним (за умови 100% завантаження виробничого потенціалу) і реальним ВВП становить 7,5%, таким чином, посткризовий потенціал зростання оцінюється у 4%. Крім того, Україна має й інші невикористані можливості та переваги. Разом із тим, за оцінками МВФ, її економіка є хиткою і післякризове відновлення відбувається доволі повільно. Задля його прискорення, на нашу думку, необхідно розробити оптимальну стратегію розвитку експорту України та її галузей, але найперше – сформуванню гнучку, ефективну систему боротьби з негараздами та комплекс заходів захисту із знешкодження загроз, які можуть виникнути, у тому числі й у сфері розвитку експорту підприємств машинобудівної галузі. Вважаємо, що для цього важливо окреслити цілісну картину, яка відобразить не лише наявні проблеми в зазначеній сфері діяльності й передбачувані небезпеки, на тлі яких розвиватиметься Україна, але і продемонструє зв'язки між ними та можливими наслідками. З цією метою пропонуємо вдатися до аналогії.

Як відомо, метод аналогій дає змогу встановити відношення еквівалентності (відповідності, схожості) між двома системами, що розглядаються, за деякими ознаками. Будь-яка з цих систем може реально існувати або бути абстрактною [13]. При цьому відкриваються нові, раніше не помічені сторони порівнюваних понять, предметів, явищ. Їх класифікація шляхом виділення суттєвих ознак дозволяє групувати порівнювані об'єкти, систематизувати за ознаками або порядком розміщення. Класифікація та систематизація допомагають здійснити процес узагальнення як поєднання виділених істотних ознак, що супроводжується абстрагуванням [14].

У результаті аналізу інформації з різних джерел впливає висновок щодо існування двох основних аспектів застосування методу аналогії: а) для візуалізації складних об'єктів і явищ; б) як основи для перенесення

знань однієї науки на предмет іншої. Традиційною сферою застосування методу є навчання, особливо фізиці, тому що використання вдалих аналогій дозволяє досягнути значно кращої наочності. При цьому за рахунок асоціативного мислення зростає легкість засвоєння та запам'ятовування [15].

При застосуванні методу аналогії з відомих знань вибирають об'єкт-оригінал, а досліджуваний об'єкт розглядають як об'єкт-аналог. Висновок, зроблений за методом аналогії, стосується об'єкта-аналога. На основі подібностей об'єкта-оригіналу та об'єкта-аналога (які на перший погляд не піддаються жодному порівнянню) виникають інтуїтивні передбачення щодо результатів дослідження.

На основі цих міркувань, а також результатів дослідження значного масиву вітчизняних та зарубіжних джерел, експертного опитування, викладених вище власних припущень і висновків спробуємо шляхом відображення розкладання білого світла у спектр за допомогою призми продемонструвати трансформацію наявних проблем у сфері формування та реалізації експортного потенціалу підприємств машинобудівної галузі України у можливі наслідки під впливом вищеперелічених чинників, крізь які проходить наша держава.

За об'єкт-оригінал приймаємо дисперсію – залежність швидкості поширення пучка світла у певному середовищі від кольору пучка. У результаті дисперсії біле світло, що пройшло крізь призму, утворює спектр, тобто розкладається на сім спектральних кольорів (червоний, оранжевий, жовтий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий). У разі накладання двох різних спектральних кольорів утворюються інші кольори. Завдяки тому, що різні тіла по-різному відбивають, заломлюють і поглинають світло, ми бачимо навколишній світ різноколірним.

Пригадавши, у чому полягає явище дисперсії і як воно проявляється візуально, спробуємо відповідно до цього подати схему, яка, на нашу думку, дозволить наочно відобразити трансформацію сучасних проблем формування та реалізації експортного потенціалу підприємств машинобудівної галузі України під впливом очікуваних

тенденцій світового розвитку в можливі наслідки.

За об'єкт-аналог обираємо процес трансформації сучасних проблем формування та реалізації експортного потенціалу підприємств машинобудівної галузі України у можливі наслідки під впливом прогнозованих тенденцій майбутнього, або так званих викликів часу, трендів тощо (рис. 3).

Для зручності роз'яснень побудуємо таблицю відповідності щодо елементів вищезазначених об'єктів порівняння (рис. 4).

Варто звернути увагу на те, що при розкладанні білого світла призмою на спектр кольори не різко, а поступово переходять один в інший, що цілком відповідає досить умовному поділу проблем на групи. Йдеться про належність однієї проблеми до одразу кількох груп. Так, низьку інвестиційну активність можна адресувати й до проблем сфери фінансів, і до впровадження інновацій.

Щодо трансформації проблем у загрози, то зрозуміло, що у зв'язку зі зміною навколишнього світу, вжиттям певних запобіжних заходів упередження негативного розвитку проблем, впливом викликів часу, підпорядкованістю загальним внутрішнім та зовнішнім тенденціям частина проблем машинобудівної галузі, які нині негативно впливають на формування та реалізацію експортного потенціалу підприємств галузі, можуть втратити актуальність, окремі – знайти розв'язок, а деякі – постати загрозами. Наприклад, неважко спрогнозувати, що неправильні кроки організаційно-управлінського характеру можуть продукувати такі загрози для подальшого розвитку експорту машинобудування, як політична та економічна нестабільність, втрата зовнішніх ринків збуту, зниження обсягу інвестицій на модернізацію підприємств галузі тощо. Проблеми виробничого характеру можуть перерости у серйозні загрози щодо погіршення конкурентних переваг вітчизняних виробників на тлі підвищення вартості енергосировини і зниження цін на основні види експортної продукції тощо. Сукупність проблем фінансового характеру можуть спровокувати банкрутство окремих підприємств галузі, проблем щодо запровадження інновацій – до втрати конкурентоспроможності продукції тощо.

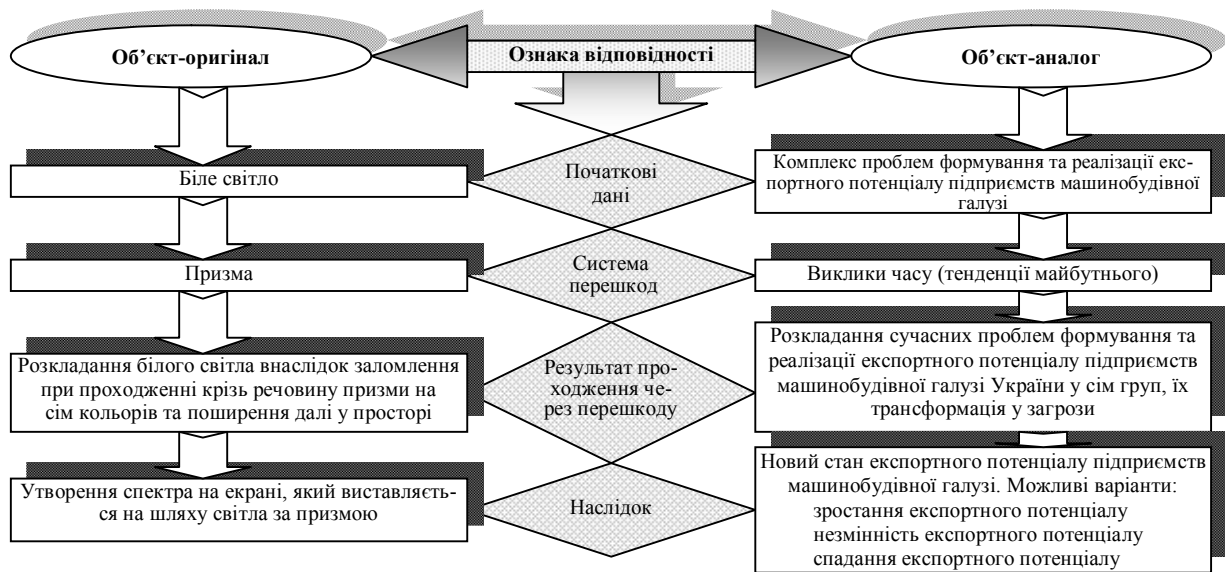

Рис. 4. Схема відповідності об'єкта-оригіналу об'єкту-аналогу (складено автором)

Щодо можливих у майбутньому наслідків трансформації нинішніх проблем у досліджуваній нами сфері, то, на нашу думку, можливі три варіанти результатів, які подані у таблиці відповідності. Накладаючи їх на запропоновану нами модель експортного потенціалу підприємств машинобудівної галузі України, сформулюємо три можливих сценарії розвитку, проілюстровані на рис. 5:

а) якщо загальна «вага» сукупності загроз буде меншою за «вагу» ефективності превентивних заходів і заходів, спрямованих на поліпшення умов формування та реалізації експортного потенціалу підприємств машинобудівної галузі України, здійснюваних на різних рівнях у відповідь на виклики часу, то експортний потенціал галузі, підприємств, держави зростатиме;

б) якщо загальна «вага» сукупності загроз буде більшою за «вагу» ефективності превентивних заходів і заходів, спрямованих на поліпшення умов формування та реалізації експортного потенціалу підприємств машинобудівної галузі України, здійснюваних на різних рівнях у відповідь на виклики часу, то експортний потенціал галузі, підприємств, держави буде зменшуватися;

в) якщо загальна «вага» сукупності загроз буде такою ж, як «вага» ефективності превентивних заходів і заходів, спрямованих на поліпшення умов формування та реалізації експортного потенціалу підприємств машинобудівної галузі України, здійснюваних

на різних рівнях у відповідь на виклики часу, то експортний потенціал галузі, підприємств, держави не розвиватиметься, хоча й не зменшиться.

Чергова фінансово-економічна криза, про реальний вихід з якої говорити зарано, вплинула на еволюцію наукової економічної думки, направивши її в русло пошуку шляхів побудови нової архітектури світових економічних та торговельних відносин для уникнення або мінімізації інших можливих глобальних криз. Питання регіоналізації і глобалізації та взаємодії між ними все більшою мірою постають на порядку денному світової економічної спільноти. Це підкреслює, що саме через міждержавні форми економічних відносин лежить шлях до забезпечення стійкого економічного розвитку країн світу, в тому числі й України, яка має досить потужний, досі нереалізований потенціал. Очевидно, не існує єдиного рецепта, як мінімізувати збитки й одночасно отримати максимальні вигоди від реалізації цього потенціалу у процесі боротьби з проблемами і викликами часу. Разом із тим переконані, що, переслідуючи таку мету, необхідно враховувати архіважність інтенсифікації формування та реалізації експортного потенціалу саме підприємств машинобудівної галузі України.

Вважаємо, велике значення має якість управління національною економікою та галуззю, вироблення модерної стратегії в зазначеній сфері й формування відповідних

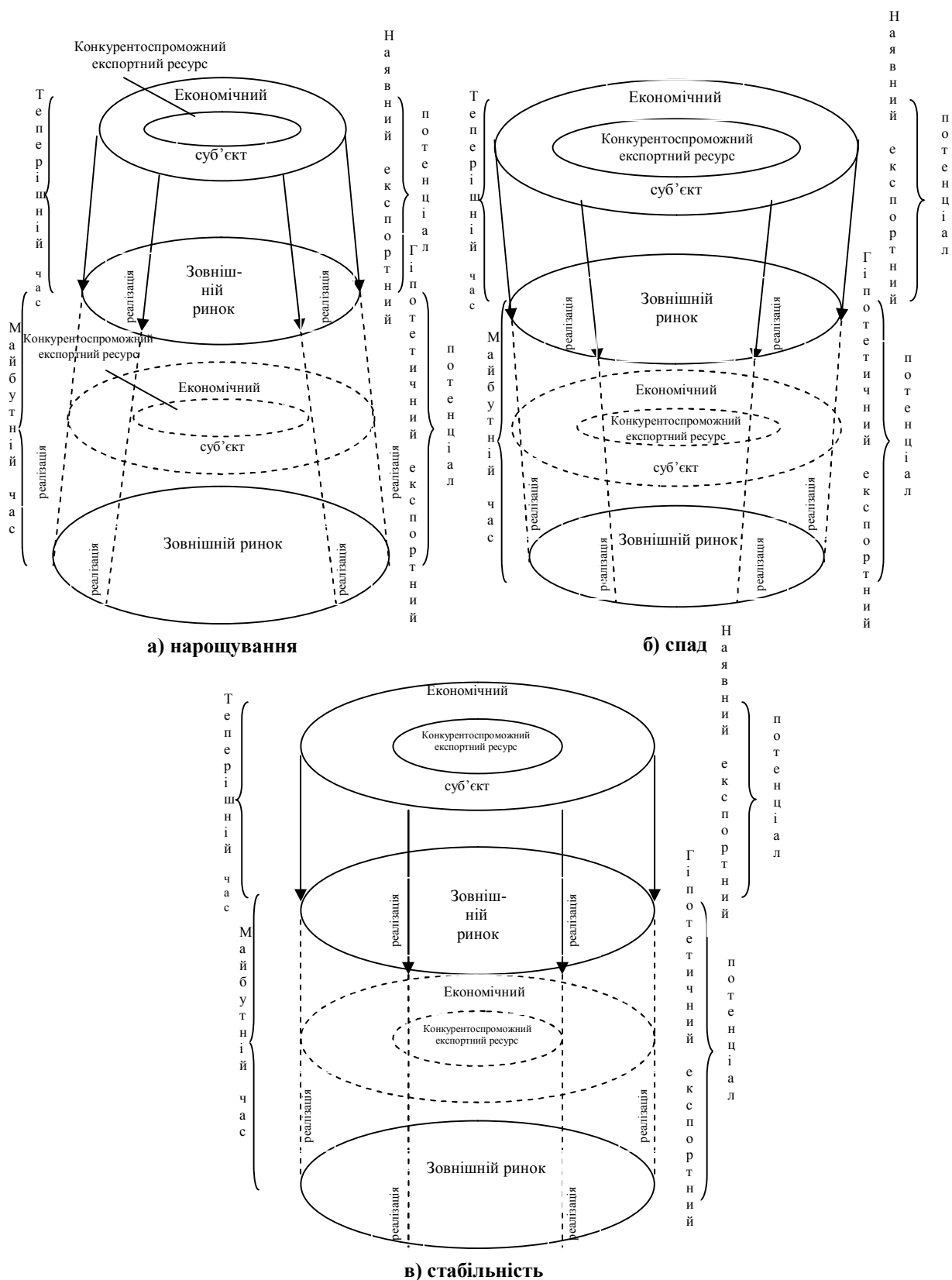

Рис. 5. Моделі експортного потенціалу за різними сценаріями можливого розвитку (розроблено автором)

тактичних кроків до її реалізації, запровадження ноу-хау за типом «єдиного вікна» для сприяння здійсненню зовнішньоекономічної діяльності підприємствами машинобудівної галузі України. На нашу думку, за сучасних умов необхідна розробка ефективного механізму формування та використання експортного потенціалу українських машинобудівних підприємств, оптимальний підбір інструментів та важелів його реалізації, особливо організаційно-економічного характеру, що так активно застосовуються за кордоном, але не використовуються для підтримки розвитку експортного потенціалу вітчизняних машинобудівних підприємств. Більшість із переліченого спробуємо вирішити у подальших наших дослідженнях.

Література

1. Парахонський Б.О. Місце та роль України у сучасному геополітичному просторі [Електронний ресурс] / Б.О. Парахонський; Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/journal/Ukr2010.htm>.
2. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації: моногр. / ред. Я.А. Жаліло; Нац. ін-т стратегічних досліджень. – К.: Знання України, 2005. – 388 с.
3. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: моногр. / за ред. В.М. Гейця, В.П. Семиноженка, Б.Є. Кваснюка: у 3 т. Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки. – К.: Фенікс, 2007. – 539 с.
4. Алексєєв А. Україна одержала перший нинішнього року великий транш від Світового банку / А. Алексєєв // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 22. – С. 9-10.
5. Варналій З.С. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/Varnalij/index.htm>.
6. Плющ М.Р. Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки / М.Р. Плющ. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 335 с.
7. Шелест Є.О. Аналітичний огляд проблем та резервів експортного потенціалу машинобудування України / Є.О. Шелест // Вісник Хмельницького національного університету. Екон. науки. – 2011. – № 3. – Т. 2. – С. 143-152.
8. Тюріна Н.М. Комплексне оцінювання результативності діяльності промислових підприємств Хмельницької області / Н.М. Тюріна, Є.О. Шелест // Вісник Хмельницького національного університету. Екон. науки. – 2011. – № 6. – Т. 1. – С. 198-208.
9. Шелест Є.О. Класифікація проблем формування та реалізації експортного потенціалу машинобудівних підприємств України / Є.О. Шелест // Науковий вісник Ужгородського ун-ту. Серія: економіка. – 2011. – Вип. 2. – С. 170-174.
10. Горбулін В. Безпека – 2010 / В. Горбулін // Дзеркало тижня. Україна. – 2006. – № 48. – С. 8-10.
11. Клименко І.В. Тенденції після кризового відновлення світової торгівлі: ризики та пріоритети зовнішньоекономічної політики України [Електронний ресурс] / І.В. Клименко; Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2011_nauk_an_rozrobku/svitivi_econom_tendensii_2010.pdf.
12. Ukraine – Request for Stand-By Arrangement and Cancellation of Current Arrangement Staff Report. Staff Supplement. Press Release on the Executive Board Discussion [Електронний ресурс] / International Monetary Fund. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2010/cr10262.pdf>.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та СД) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
14. Вовк Л.І. Застосування методу аналогії у навчанні фізики студентів нефізичних спеціальностей вищих закладів освіти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (фізика)» / Л.І. Вовк. – К., 2004. – 20 с.
15. Метод аналогій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusnauka.narod.ru/lib/physic/destroy/glava1.htm>.

Надійшла до редакції 26.02.2013 р.